

слов'янською³⁰. Князі Болохівського політичного об'єднання належали до роду галицьких Ігоровичів. Їхнім синам Всеволод Черемний, що був на початку XII ст. київським князем, дав уділи на суміжних землях двох князівств: Галицько-Волинського та Київського.

За історичними джерелами, м. Болохів розміщувалось на території Чернігівської землі і було спалене в 1196 р. Давидом Ростиславовичем Смоленським³¹. Очевидно, вихідці з нього і були тими з галицьких Ігоровичів, які дістали згадані уділи в басейнах рік Тетерева, Случа, Бугу. Вони й дали, мабуть, цим землям назву спаленого міста.

В. И. ЯКУБОВСКИЙ

Древнерусский клад из с. Городище Хмельницкой области

Резюме

В 1970 г. славяно-русский отряд Хмельницкого краеведческого музея, исследуя Болоховское городище на юго-западной окраине с. Городище Деражнянского района Хмельницкой области, обнаружил клад, состоящий из украшений. В нем насчитывается 206 вещей, изготовленных из серебра и золота. Особое внимание привлекают колты, где изображены грифоны и розетки с ростками жизни, браслеты-наручи с языческой символикой и светскими сюжетами, перстни с печатями Рюриковичей. В частности, перстни позволили сделать вывод о принадлежности клада внукам, возможно, правнуку Олега Святославича. Этот факт подтверждает восточнославянское происхождение Болоховского княжества.

Опубликованные здесь украшения имеют широкие аналоги во многих кладах Киевской Руси и датируются концом XI — началом XIII вв.

Научная ценность клада в том, что он дополняет новыми данными материалы о развитии ювелирного и художественного ремесла не только болоховской земли, но и всей юго-западной Руси.

Г. М. ШОВКОПЛЯС

Середньовічні художні кахлі з Києва

Вивчення матеріальної культури стародавнього Києва здебільшого закінчуєть першою половиною XIII ст., часом до монголо-татарської навали, внаслідок якої місто було дуже зруйноване. У XIV—XV ст. Київ існував в умовах боротьби населення проти різних іноземних загарбників. Незважаючи на значні й часті спустошення, Київ продовжував поступово розвиватись, завжди залишаючись важливим економічним і культурним центром України. До Києва цілком справедливо можна віднести відомі слова В. І. Леніна: «...хоч би які були руйнування культури — її викреслити з історичного життя не можна, її буде важко відновити, але ніколи ніяке руйнування не доведе до того, щоб ця культура зникла цілком»¹. Це підтверджують всі відомі нам пам'ятки матеріальної культури Києва, що належать до XIV ст. і тим більше до наступних — XV—XVIII ст., які свідчать, що місто швидко стало знову значним центром високорозвинутого багатопрофільного ремесла.

Важливе місце посідало гончарне виробництво — виготовлення

³⁰ Р. В. Зотов. О черниговских князьях по Любецкому синодику и черниговскому княжестве в татарское время. Спб., 1892, стор. 157—162; Н. Квашнин-Самарин. По поводу Любецкого синодика.—Чтения в императорском обществе истории и древностей при Московском университете, IV. М., 1873, стор. 213, 226; М. К. Любавский. Начальная история малорусского казачества.—Журнал Министерства народного просвещения, № 7. Спб., 1895, стор. 217—244.

³¹ В. Н. Татищев. История Российской с самых древнейших времен, т. III. Спб., 1774, стор. 321.

¹ В. И. Ленин. Повн. зібр. творів, т. 36, стор. 44.

глиняного посуду, дитячих іграшок, ляльок тощо. У керамічному виробництві помітну роль відігравало виготовлення архітектурної кераміки, найпоширенішим видом якої є художні пічні кахлі.

Оздоблення печей художніми кахлями в Києві розвивалося подібно до ряду інших міст України і зарубіжних країн. Спочатку кахлі вставлялися в печі для кращого обігрівання приміщення, поступово вони стають своєрідною прикрасою. Художні зображення, що з'явились на кахлях, перетворили їх у своєрідний керамічний літопис, який став однією з яскравих сторінок самобутнього народного ужиткового мистецтва.

На жаль, київські художні кахлі все ще залишаються не вивченими, хоча їх неодноразово знаходили під час багаторічних розкопок на території стародавнього міста. Так, зокрема, вони виявлені під час досліджень у садибах по вулиці Володимирській, 1, 3, проведених ще у 1892 р. І. А. Хойновським², а у 1926 р. С. С. Гамченком³, та в розкопках по вулиці Володимирській, 2, здійснених у 1913 р. Д. В. Мілеевим. Цікаві колекції художніх кахлів зібрані Київською експедицією 1946 р., очолюваною М. К. Каргером, в садибах по вулицях Володимирській, 1, 7 і Великій Житомирській, 4⁴ та під час багаторічних розкопок на горі Кислівці⁵. Виявлені художні кахлі їх на території Києво-Печерської лаври. Про окремі знахідки кахлів в різних районах території Києва повідомляється в друкованих⁶ та рукописних⁷ каталогах. Більшість кахлів (блізько 100 цілих та уламків) зберігається в Державному історичному музеї УРСР. Іх публікації присвячена ця стаття.

Найдавніші пічні кахлі, знайдені на території Києва, являють собою тонкостінні посудини, сформовані на гончарському кругі, з круглим плоским дном. Їх вінця мали вигляд фігурно вигнутих чотирипелюсткових квадратів, горизонтально зрізані краї яких орнаментовані кількома вдавленими смужками. Стінки цих кахлів-посудин з чотирьох боків хрестоподібно вигнуті всередину. Багато їх походить з гори Кислівки (рис 1, 2), кілька з Подолу⁸ із кахля з Києво-Печерської лаври (табл. 1, I)⁹.

Такі кахлі вмuroвували в стіни пічки дном до вогню, а отвором назовні. Дно було жаровою частиною, а внутрішній простір посудини сприяв більш значній віддачі нагрітого повітря. Кожна кахля вмuroвувалась в стіну печі окремо, без зв'язку з іншими. Дослідники називають їх горщиками, а час існування відносять до XIV—XV ст.¹⁰ Як відомо, кінцем XIV ст. датується побудова на Кислівці фортеці з палацами воєводи та знаті¹¹.

² И. А. Хойновский. Раскопки великоцняжеского двора в Киеве. К., 1893.

³ С. С. Гамченко. Розкопки 1926 р. в Києві.—КЭВУАК за 1926 р. К., 1927, стор. 24.

⁴ М. К. Каргер. Археологические исследования древнего Киева. К., 1950.

⁵ С. Магура. Розкопи на горі Кислівці в Києві 1933 р.—Наукові записки ПІМК, кн. 1. К., 1932, стор. 212; Розкопи в Києві на горі Кислівці в 1940 р.—Археологія, т. 1. К., 1947, стор. 143—144; Г. М. Шовковляс. Археологічні пам'ятки гори Кислівки в Києві.—Праці Київського державного історичного музею, вип. 1. К., 1958.

⁶ Указатель выставки Киевского общества древностей и искусств. К., 1897, стор. 29. № 1; Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. К., 1897, стор. 20, № 1793; стор. 277, № 1211; Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве, 1899, стор. 4, № 26.

⁷ Університетський каталог (зберігається в Державному історичному музеї УРСР) № 2725—2727; Каталоги Державного музею українського образотворчого мистецтва УРСР.

⁸ Дослідження Подільського загону Київської експедиції в 1971 р. (керівник К. М. Гупало).

⁹ Знайдена В. Д. Дяденком. Користуючись нагодою висловлюючи подяку за дозвіл опублікувати кахлю. Вона експонується в Археологічному музеї АН УРСР.

¹⁰ S. Ambrosiani. Zur Typologie der älteren Kacheln. Stockholm, 1910, рис. 28; P. Radomeřský. Strédověká keramika. Muzejní a vlastivědná práce, číslo.—Ročník III, 1965, стор. 15—16; рис. 1.

¹¹ До 1416 р. належить літописний запис про те, що татари на чолі з ханом Едигеєм не змогли взяти замок. ПСРЛ, т. II. Спб., 1846, стор. 353—354; Розкопи в Києві на горі Кислівці в 1940 р.—Археологія, т. 1. К., 1947, стор. 143—144.

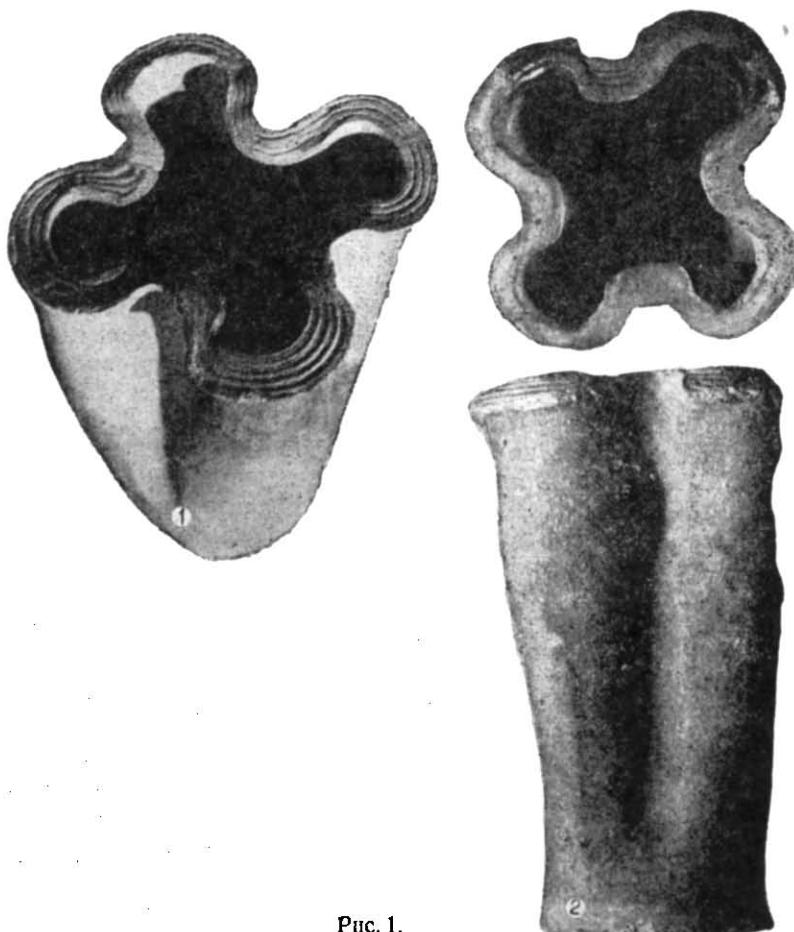


Рис. 1.

Крім Києва, на Україні кахлі такого типу виявлені в Луцьку та Острозі¹², а поза її межами — в Литві¹³, Польщі¹⁴, Чехії¹⁵ тощо. Під час археологічних досліджень Старого Орхея в Молдавії, здійснених в 1953—1955 рр., було виявлено гончарну майстерню для виготовлення подібних кахлів. Виявлені матеріали дали можливість реконструювати піч, оздоблену горщиками кахлями¹⁶. Наприкінці XV і на початку XVI ст. в побут входять кахлі коробчастої форми. Вони мають вигляд прямокутної коробки без кришки, виготовленої з добре випаленої глини світло-сірого кольору. Таку кахлю повертали до вогню відкритою частиною-створом, а глухою стінкою-плиткою — назовні. Плитка була трохи увігнута до центра. Коробка для кріплення в кладці печі називається румпою. Кахлі використовувались не лише як засіб для

¹² Ю. П. Лашук. Кераміка. — Історія українського мистецтва, т. II. К., 1967, стор. 394; його ж. Нові дані про кераміку XIV—XVI ст. — Середні віки на Україні, вип. I. К., 1971, рис. 3.

¹³ A. Tautavičius. Vilniaus pilles kokliai (XVI—XVIIa). — Acta Historica Litanaica, IV. Vilnius—Mintis, 1969, рис. 1.

¹⁴ A. Świechowska. Kaše warszawskie. — Szkice Staromiejskie Warszawa, 1955, табл. I. B.

¹⁵ P. Radomeřský. Vkaz. праця; L. Smetanka. Studii o českých středověkých kachlích. Praha, 1910, стор. 247.

¹⁶ Г. Д. Смирнов. Производство красноглиняных печных изразцов и опыт реконструкции печей по материалам Старого Орхея. — Известия Молдавского филиала АН СССР, 1956, № 4 (31). Кишинев, стор. 75—81.

обігрівання приміщення, але й прикрашали печі. Поверхня такої кахлі оздоблювалась високохудожніми зображеннями, здебільшого фантастичними тваринами і птахами, у типовій для того часу манері. Зображення завжди фронтальні, а іх малюнок, виконаний у високому рельєфі, — чіткий. На ньому дуже старанно підкреслено всі деталі. На кожній кахлі зображувався закінчений малюнок. Так, на уламку однієї з кахель, що походить із Старокиївської гори, зображена тварина з широко розкритою пащею і дуже висунутим язиком¹⁷. Довгий хвіст, що обкручує тулууб, піднятій догори. На передній частині тіла тварини чітко передана шерсть. Навколо тварини розкидані листя та зірочки (рис. 2, 2). Можливо, в тій же самій манері була виготовлена кахля, знайдена на горі Киселівці, хоч її поверхня вкрита поливою. На зелен-



Рис. 2.

куватому фоні останньої блакитним кольором передано тулууб тварини, а жовтим — лапи з розчепіреними пазурями. Навколо тварини зображені зелені листочки та жовті зірочки (рис. 2, 1).

Одна з прямокутних кахлів (розміром $19 \times 13,5$ см, висотою румпі 11 см), знайдена в Десятинному провулку, оздоблена рельєфним стилізованим зображенням лева. З його пащі висунувся довгий вузький язик. На лапах розчепірені пазурі, ліва передня лапа трохи піднята. Пропущений поміж ногами і піднятій догори хвіст, що також обкручує тулууб, закінчується вазоном з стилізованим букетом симетрично розташованих гілочок. Такі самі гілочки є в нижній частині кахлі. На передній частині тіла тварини рельєфними дужками передана його грива (рис. 3, 1). Дуже подібна до неї кахля, на якій також вміщене рельєфне зображення лева. На ній добре збереглися всі чотири лапи, а з двох боків над тілом невеликі гілочки (рис. 3, 2)¹⁷.

Київська кахля (розміром 18×15 см) з рельєфним зображенням лева відрізняється від попередніх добре переданими зубами. Довгий пропущений поміж ногами і піднятій догори хвіст тварини закінчується стилізованою квіткою, розташованою над спиною. Ліва передня і права задня лапи підняті, пазурі на лапах розчепірені. В правому кутку на кахлі вміщена розетка з пелюсток, а навколо тварини — стилізовані гілки й квіти (рис. 3, 3)¹⁸. Тварини на всіх кахлях розміщені в центрі і займають майже всю поверхню.

¹⁷ Кахля експонується в Державному музеї українського образотворчого мистецтва УРСР.

¹⁸ Експонується в Державному музеї українського народного декоративного мистецтва УРСР, опублікована. Історія Українського мистецтва, т. II, К., 1967, стор. 281.



Рис. 3.

На одному з уламків кахлі, знайденому на території Десятинної церкви, збереглася частина рельєфного зображення птаха з розпрацьованими крилами й розкритим дзьобом, з якого висунувся язик. На голові птаха зображене якийсь стилізований убір. В лівій частині кахлі є невеличка гілочка (рис. 4, 1).

Особливо майстерно орнаментована білоглинняна кахля, знайдена в садибі по вулиці Володимирській, 3. Її поверхня рівна, з двох боків вона обведена рельєфними смужками. У верхній частині кахлі під невеликим нахилом розміщено бордюр (висотою 4,5 см), прикрашений надзвичайно багатим візерунком з переплетених лінійних геометричних фігур. З лівого боку на кахлі відбиті рельєфне зображення коня з розкритим ротом і висунутим язиком. У коня, як і у левів на попередніх кахлях, розчепірені пазурі, а довгий закруглений хвіст, що обкру-

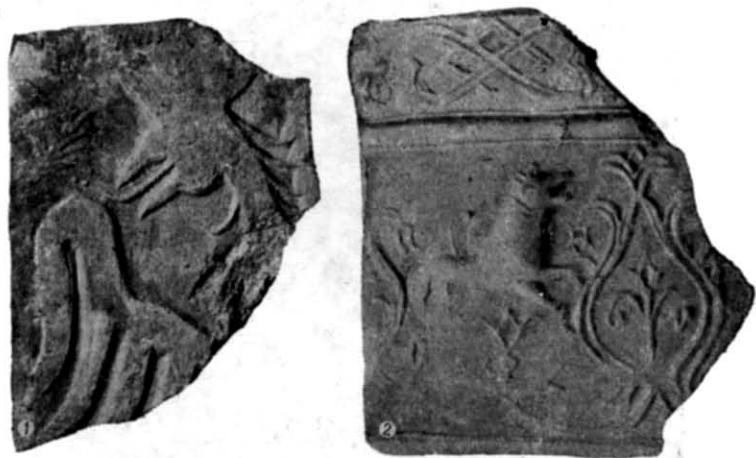


Рис. 4.

чує тулуб і піднятій додори, закінчується маленькою квіткою. На самій поверхні розміщені стилізовані гілочки, що нагадують ажурне меживо (рис. 4, 2).

Зображення стилізованих тварин на кахлях були характерними для кінця XV — початку XVI ст.¹⁹ Поряд з кахлями анімалістичні зображення зустрічаються у цей час і на інших виробах — гербах, монетах, посуді²⁰ тощо. На всіх візерунках позначився певний вплив мистецтва готики. Але це було не просте копіювання чужих зразків: майстри використовували кращі зарубіжні взірці, поряд з якими створювали самобутні художні вироби.

На горі Кисілівці знайдена кахля з чоловічим портретом, вміщеним в архітектурну арку, яка має вигляд віконної рами, прикрашеної рельєфними смужками. Кахля світло-сірого кольору, прямокутної форми (розміром 18×17 см, висотою румпи 9,2 см). В її центрі знаходиться добре вписане погруддя чоловіка в профіль. На голові зображене волосся та головний убір у вигляді шляпи з пером. Від високого коміра відходять горизонтальні смужки, поверх яких надіто ланцюжок (рис. 5). На внутрішньому боці кахлі добре збереглися сліди сажі, що свідчать про походження кахлі з діючої печі. Зовнішня поверхня досить рівна, чим відрізняється відувігнутих плиток кахлів,

¹⁹ Ю. П. Лашук. Нові дані про кераміку XIV—XVI ст., стор. 203, рис. 4; P. Radomeřský. Вказ. праця, рис. 1—2.

²⁰ Нариси історії Львова. Львів, 1956, стор. 65; О. В. Маркевич. Документальні матеріали ЦДІА УРСР у м. Львові як джерело для вивчення сфрагістики.— Історичні джерела та їх використання, вип. 1. К., 1964; Істория Чехословакии, т. 1. М., 1956, стор. 95.

описаних вище. Подібні портретні зображення характерні для епохи Відродження і датуються серединою XVI ст. На них здебільшого зображували членів королівської сім'ї та різних вельможних осіб. Такі кахлі виявлені під час розкопок Вільнюського замку в Литві²¹, на території Польщі²², Німеччини²³ тощо.

У другій половині XVI і XVII ст. художні кахлі збагачуються новими декоративними мотивами, що складаються з різноманітних композицій з стилізованих рослин. Рельєф на них знижується, малюнок



Рис. 5.

компонується симетрично до країв кахлі; під час орнаментування виникає центр композиції. Кахля поділяється діагоналями на чотири частини, кожна з яких має однакові зображення (рис. 8, 1). Деякі кахлі вкриті зеленою поливою. Значну кількість їх уламків було знайдено в Києві під час розкопок в садибах по вулицях Володимирській, 1, 2, 3, Великій Житомирській, 4. окремі знахідки відомі на Кислівці. Серед них найбільш цікаві три кахлі, напевно, виготовлені в одній формі, але знайдені в різних місцях на Кислівці (рис. 6, 3), на вулицях Володимирській, 2 (рис. 6, 2) та Великій Житомирській, 4 (рис. 6, 1). Поверхня кожної кахлі оздоблена стилізованою рослинною композицією, розташованою ніби на чотирьох осіях, що відходять від центра. Дві кахлі вкриті зеленою поливою. На кількох уламках кахлів є стилізовані гілочки (рис. 7, 3—6) або гілочки, які закінчуються стилізованими квітками (рис. 7, 1, 2; 8, 6). На уламках кахлі, вкритої зеленою поливою, гілка з листям розміщена у овальному обрамленні (рис. 8, 5). Композиція на невеликому уламку кахлі (рис. 8, 4), також вкритої зе-

²¹ A. Tautavičius. Вказ. праця, рис. 12, 15.

²² R. Reinfuss. Ludowe kafle malowane. Kraków, 1966, стор. 10; рис. 5, стор. 11, рис. 6.

²³ K. Strauss. Kacheln und Ofen der Mark Brandenburg. Strassburg, 1926, т. XVIII, № 80.



Рис. 6.



Рис. 7.

леною поливою, нагадує малюнок на кахлі початку XVII ст., що походить з Кодака²⁴. Інколи рослинні мотиви поєднуються з геометричним орнаментом (рис. 8, 2, 3).

В садибі колишнього Видубицького монастиря під час земляних робіт в 1968 р. виявлені білоглиняні кахлі, поверхня яких прикрашена рельєфними стилізованими пелюстками квітів та пальметками, розміщеними в різних геометричних фігурах (рис. 9, 3—6). Серед них є кутові кахлі (рис. 9, 1, 2).

²⁴ Ю. П. Лашук. Кераміка..., стор. 396, рис. 284.



Рис. 8.

Велику кількість кахлів з стилізованим рослинним орнаментом, як вкритих поливою, так і без неї, знайдено під час розкопок 1926 р. на садибі по вул. Володимирській, 3²⁵. Уламки полив'яних кахлів з рельєфним рослинним орнаментом і людськими постатями трапились під час розкопок, здійснених в 1926 р. на подвір'ї Софійського собору²⁶.

Київські кахлі поступово стають надбанням широкого кола споживачів. Мандрівник XVII ст. Павло Алеппський, який побував у Києві, відзначав, наприклад, що всі келії монахів у Києво-Печерському монастирі обігрівалися печами і камінами, складеними з кахлів²⁷.

Мотиви рослинного орнаменту в цей час набувають широкого втілення у декорі інших галузей народного мистецтва — різьбленні, оформленні рукописної книги тощо²⁸.

²⁵ С. С. Гамченко. Розкопи 1926 р. в Києві, стор. 24.

²⁶ В. Г. Ляскоронський. Розкопи в подвір'ї Софійського собору в Києві.— КЗВУАК за 1925 р. К., 1926.

²⁷ Сборник материалов для исторической топографии Киева. К., 1874, стор. 58.

²⁸ Історія українського мистецтва. т. II; Л. П. Запаско. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. К., 1960, стор. 102—107.



Рис. 9.

Виготовлення кахлів було одним з найскладніших видів гончарства, вимагало значного уміння і вправності гончарів. Для цього вибиралась найкраща глина, її старанно й тривалий час обробляли. Виготовлялися кахлі у дерев'яних формах. Орнамент видавлювався за допомогою спеціальних шаблонів-штампів. За свідченням П. Радомерського, під час удавлювання шаблону в глину майстер підкладав під глиняну пластинку мішковину, щоб глина не прилипла до форми і її можна було б зняти²⁹. Мабуть, такі відбитки тканини збереглись на внутрішньому боці киселівської кахлі з портретним чоловічим зображенням.

Залишки двох печей XVI—XVII ст. для випалу керамічних виробів були досліджені на Старокиївській горі у 1936 р. Т. М. Мовчанівсь-

²⁹ Р. Radomeřský. Вказ. праця.

ким³⁰. Саме їх продукція могла бути використана в Кисілівському замку. В описі цього замку за 1552 р. згадуються цегельні (вони теж могли виготовляти кахлі), що розташувалися поблизу Дніпра³¹. Під XVII ст., в який випадювали кахлі, розкопано в Білгородці поблизу Києва³². Таку саму піч у 1968 р. розкопав М. І. Сікорський у м. Переяславі-Хмельницькому. Виявлені в печі кахлі подібні до київських, оздоблені рослинним орнаментом³³.

Виробництво художніх кахлів у Києві було специфічною галуззю його місцевого декоративно-ужиткового мистецтва.

В «Расходній книзі» Київської приказної избы за 1675 р. наведені навіть прізвища пічників та ціни на кахлі. Наприклад, вказується, що на воеводський двір в «столову светлицу» куплено у Ярмолая Степанова 100 кахлів по альтину за кожну, у пічника Олексія Григор'єва — 30 кахлів, у Леска Григор'єва куплено на піч 150 кахлів³⁴ тощо. В іншому документі — в дворцових «Расходно-приходних книгах» вказується, що для «Посольского приказа» в Москві були виготовлені печі кахляні і полив'яні по-київськи³⁵.

Художні київські кахлі XV—XVII ст. є свідченням високої майстерності гончарів. Високохудожні мотиви, своєрідна трактовка дають можливість назвати їх пам'ятками художньо-матеріальної культури.

Виробництво кахлів у Києві пройшло тривалий шлях розвитку, який продовжувався у другій половині XVII та XVIII ст. Творчо розвиваючи традиції попереднього часу, київські майстри поступово збагачували кахлі новою технікою виконання і тематикою зображенень.

А. М. ШОВКОПЛЯС

Средневековые художественные изразцы из Киева

Резюме

В статье рассматриваются неопубликованные художественные изразцы XIV—XVII вв. из Киева, служившие для облицовки печей. Они систематизированы по хронологическому и типологическому принципам.

Наиболее раннюю группу представляют изразцы в виде гончарных сосудов цилиндрической формы с круглым плоским дном, которые обычно датируются концом XIV—XV вв. Происходят они с горы Киселевки, территории Киево-Печерской лавры и Подола. Относящиеся ко второй группе (конец XV—начало XVI вв.) имеют вид керамической прямоугольной коробки без крышки, причем наружная ее поверхность украшалась рельефным изображением фантастических животных и птиц. Среди экземпляров, обнаруженных на горе Киселевке и Старокиевской, особый интерес представляет один — с рельефным портретом вельможи (XVI в.). Декоративный мотив в виде стилизованных растений появляется на изразцах во второй половине XVI—XVII вв. Изменяется композиционное расположение рисунка, ниже становится рельеф. Изразцы покрывают поливой. Аналогичные находки выявлены на Владимирской, Большой Житомирской и других улицах города. На Старокиевской горе обнаружены остатки двух керамических печей XVI—XVII вв., где могли обжигать изразцы.

Изготовление художественных изразцов в Києві було специфічною отраслю декоративно-бытового мистецтва. Ізучення їх освіщает один з видів гончарного промисловства. Київські изразці перекликаються з аналогічними изделиями інших середньовікових міст нашої та сусідніх країн.

³⁰ М. І. Ячменьов, Т. М. Мовчанівський. Нові археологічні розкопки у Києві. — Соціалістичний Київ, 1936, № 7—8; Т. М. Мовчанівський. Археологічні дослідження городищ, часів Київської Русі: Києва, Вишгород, Райок, Городська. — НА ІА УРСР, ф. 10, № 8, стор. 53—55.

³¹ Описание киевского замка 1552 года. — Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. 1, К., 1886, стор. 110—111.

³² В. В. Хвойка. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. К., 1913, стор. 91.

³³ Люб'язно повідомив і ознайомив з матеріалами М. І. Сікорський. Кахлі експонуються в Переяслав-Хмельницькому історичному музеї.

³⁴ Н. Н. Огоблин. Расходная книга Киевской приказной избы за 1675 г. — Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. XI. К., 1836.

³⁵ Н. А. Бакланова. Обстановка Московских приказов. — Труды Государственного Исторического музея, вып. 3. М., 1926, стор. 68; Ю. Овсянников. Солнечные плитки. М., 1966, стор. 50.